

Кожя А.

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ ЭМОЦИОНАЛДЫК-ЭКСПРЕССИВДИК
МААНИ УЮШТУРУУДА МАКАЛ-ЛАКАПТАР ЖАНА УЧКУЛ СӨЗДӨР

Кожя А.

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ
ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНОГО СМЫСЛА В ТУРЕЦКОМ И КЫРГЫЗКОМ
ЯЗЫКАХ

А. Коса

PROVERBS AND SAYINGS PLAY A GREAT ROLE IN EVALUATION OF FORMING
AN EMOTIONAL-EXPRESSIVE MEANING IN TURKISH AND KYRGYZLANGUAGES

УДК:371-003/7

Эмоционалдык-экспрессивдик маанини уюштурууда макал-лакаптар, учкул сөздөр (айтылган окуяларга, адамдарга карата жүрүш-турушун, кылык-жоругун, ой-пикирин жана башка сезимдерин чагылдырууда), баа берүүдө өтө маанилүү роль ойнойт. Түрк жана кыргыз тилдеринде эмоционалдык-экспрессивдик маанини уюштурууда макал-лакаптардан, учкул сөздөрдөн кенен пайдаланылат.

Негизги сөздөр: макал-лакаптар, учкул сөздөр, эмоционалдык-экспрессивдик маани.

Proverbs and sayings (narrated stories, concerning human behavior, actions, opinions and other feelings) play a great role in evaluation of forming an emotional-expressive meaning. Proverbs and sayings are widely used to form emotional-expressive meaning in Turkish and Kyrgyz languages.

Key words: proverbs, sayings, emotional-expressive meaning.

Киришүү: Жалпыга маалым, сөз биринчиден, түшүнүктүү атап көрсөтүү менен, анын жашоо формасы болуп саналса, экинчиден, **эмоция** мамилени да туюндурат. Тактап айтканда, "адамдар сөздүн жардамы аркылуу нерсени, кубулушту ж.б. атап гана көрсөтпөстөн, аларга карата өз мамилесин, ички сезимин, жактырганын, суктануусун, жек кыргенун, кээкерленгенин, эркелеткендигин, сүйгөндүгүн ж.б. билдирүү үчүн да аракет жасашат." [1] Адам баласы өзүн курчап турган сырткы дүйнөдөн тышкары жашай албаган соң, андагы табигый жана коомдук түрдүү кубулуштардын, окуялардын ар кандай таасирлерине кабылат; ошол таасирлердин мүнөзүнө карай ар кыл абалда болуп, өзүнүн ички сезимин, эмоциясын билдирет. Демек, адамдын эмоциялык абалы дал ушул таасирлердин мүнөзүнө жараша калыптанат десек болот. Эмоция көп кырдуу көрүнүш, лингвисттерди, төмөндөгүдөй үч нерсе кызыктырат:

1. Адам кабылдаган психологиялык, эмоциялык жагдай-шарт, мунун адамга тийгизген таасири жана бул таасирге карата адамдын реакциясы;

2. Реакцияны реализациялоо өзгөчөлүгү, т.а., өзүнүн эмоциялык абалына жараша тилдик каражаттарды колдонуу бөтөнчөлүгү;

3. Ошол тилде каражаттардын конкреттүү бир тексттеги көркөмдүк-стилистикалык дарамет- күчү.

Өйдөдө айтылгандардан улам табигый жана коомдук кубулуштардын, ар кандай окуя, иш-аракеттердин ж.б. жагымдуу же жагымсыз таасир-

леринен, бул таасирлерге ылайык ар кыл мамилени жаралышынан, ошол ар кыл мамилени туюндуруу муктаждыгынан тилде өзүнчө бир катмар – **эмоциялык лексика** - жаралган деген бүтүмгө келсек болот. Бул жагынан алганда, эгерде сөз кандайдыр бир эмоцияны же сезимди билдирсе, ал **эмоционалдык маани** деп аталат. **Эмоция** француз тилиндеги "emition" деген сөзүнөн алынган, түрк жана кыргыз тилинде. "толкундануу" "ички сезим" деген маанилерди билдирет. Эмоциялык лексика, оң бааны, терс бааны жана оң/терс бааны туюндурат.

Макал - лакаптар ар бир улуттун калыптанышынын күзгүсү болуп саналат жана ата-бабаларыбыздын башынан өткөргөн окуяларын, тажрыйбаларын, жашоо шарттарын, ой-пикирлерин терең мазмундуу чагылдырган сүйлөмдөр болуп эсептелет. Алгач ким жараткандыгы, качан айтылгандыгы белгисиз макал-лакаптар келечек муундарга калтырган ата-бабаларыбыздын эң ыйык мурастарынын бири. Ар бир тилдеги макал-лакаптар эч качан жок болуп кетпейт жана жылдар бою жаңы муундарга өз кызматын аткара бермекчи.

Түрк тилинде орун алган макал-лакаптардын жыйындысы Түркия, Орто Азия элдеринде жана Кавказда *Макал, Накыл, Магал* сыяктуу сөздөрдө учурайт.

Бирок, мындай айырмалуу аталыштарга, географиялык шарттарга карабастан бул улуттардын бири-бирине ете окшош бир канча макалдарды учуратабыз. Уккан - көргөндөргө бул улуттардын (Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан, Азербайжан) жакындыктарынан кабар берет. Мындай окшоштуктар мазмуну жактан гана эмес, фонетикалык жагынан да кызыгууларды туудурат. Жазуу адабиятына Караганда өтө кеп колдонулган оозеки адабият менен кыргыздар жана түрктөр тилден-тилге өткөрүү менен бешик ырларын, жомокторун, кошокторун, макалдарын, дастандарын, ырларын бүгүнкү күнгө чейин сактап келди.

Ушул өңүттөн караганда, **макал-лакаптар** эмоционалдык-экспрессивдик маанини уюштурууда (айтылган окуяларга, адамдарга карата журуш-турушун, кылык-жоругун, ой-пикирин жана башка сезимдерин чагылдырууда), баа берүүдө өтө маанилүү роль ойнойт. Алар жекече турабы, же

сүйлөм курамында колдонулабы, айтор, ар түрдүү психологиялык кырдаалдын абалын билдирүүдө, ордун күчөтүүдө каражат болуп саналат. Айрыкча учкул сөздөр да сүйлөм түзүүдө, айтылган ар түрдүү психологиялык кырдаалдын абалын билдирүүдө, ордун күчөтүүдө каражат болуп саналат. Ошондуктан буларга (макал-лакаптар- учкул сөздөр) эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндуруучу тилдик даяр каражаттар десек жаңылышпайбыз

1. Макал-лакаптарда эмоционалдык - экспрессивдик маани

М.:

Bal bal demekle ağız tatlanmaz. (А.) (каардануу, жинденүү) (терс баа) *Bir şeyin yalnızca adını etmekle, onun hakkında talı sözler söylemekle o şeye kavuşulmaz. Önemli olan gerekli girişimlerde bulunup onu ele geçirmek için uğraş vermektir.*

Sabah ola, hayır ola (gele). (А.) (дуба - тилек) (оң баа)

Sabah olsun, o vakte kadar işi belki düzelir. Çünkü gündüz gecedен daha hayırlıdır.

Sabır acı ise de (acıdır) meyvesi tatlıdır. (А.) (үгүт-насаат) (оң баа) *Acı, yoksulluk, haksızlık gibi üzücü durumlar karşısında ses çıkarmadan onların geçmesini bekleme erdemi gösteren ve direnen kişi, sonunda kârlı çıkar.*

Түрк жана кыргыз тилдеринде окшош болгон макал-лакаптарды карай турган болсок;

1. *İnsan konuşarak, hayvan koklaşarak anlaşır.* (каардануу, жинденүү)

Адам сүйлөшүп, айбан жытташып (бири бирин түшүнөт.) М. [3] (терс баа)

2. *Ak köpek, kara köpek ikisi de köpektir.* (каардануу, жинденүү, айласыздык)

Ак ит, кара ит экөө тең бир ит. (терс баа)

3. *Aç aslandan tok domuz yeğdir.* (канааттануу, айласыздык)

Ач арыстандан ток доңуз артык. (оң баа, терс баа)

4. *Nazı olmayanın kızı olmaz.* (эркелетүү, жакшы көрүү, кубануу)

Кызы бардын назы бар. (оң баа)

5. *Ananın gözü balada(dır), balanın gözü havada(dır).* (айласыздык, канааттануу)

Эненин көзү балада, баланын көзү талаада. (терс баа)

6. *Kayıp olan kazan, kapak tutmaz.* (жакшы көрүү)

Кайнаган казан капкак кармабайт. (оң баа)

7. *Yalnız kalani kurt yer.* (боор ооруу, каардануу, жинденүү)

Бөлүнгөндү бөрү жейт (оң баа, терс баа)

8. *Ağacı kurt, insanı dert yer.* (боор ооруу)

Жыгачты курт, адамды дарт жейт. (оң баа)

9. *Eğri otur doğru konuş.* (каардануу, жинденүү, үгүт-насаат)

Ийри отуруп, түз сүйлө. (оң баа, терс баа)

10. *Fakirlik ağır değil, tembellik ağır.* (каардануу, жинденүү, үгүт-насаат) (оң баа, терс баа)

Кедейлик уят эмес, жалкоолук уят.

11. *Bugünün işini yarına bırakma.* (каардануу, жинденүү, үгүт-насаат)

Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба. (оң баа, терс баа)

12. *Ağlamayan çocuşa tene vermezler.* (табаллоо, шылдыңдоо)

Бала ыйлабаса эмчек кайда? (терс баа)

13. *Bin dost az, bir düşman çoktur.* (чочуу, жакшы көрүү)

Дос миң болсо аз, душман бирөө болсо көп. (терс баа, оң баа)

14. *Köpek sahibini ısırmaz.* (каардануу, жинденүү, үгүт-насаат)

Ит эсин каппайт. (оң баа, терс баа)

Жогорудагы мисалдарда көргөндөй, макал-лакаптар эки тилде да өз алдынча же сүйлөм ичинде колдонулгандыгына карабастан үгүт-насаат, ыза, таарыныч, эскерүү, эскертүү, каардануу, жинденүү жана башка кырдаал-шарттарда колдонулуп, ага ылайык аркыл эмоционалдык - экспрессивдик маанини билдирди. Жогорудагы макал-лакаптарга көңүл бура турган болсок, алар эки тилде бир гана жалпы мазмуну гана эмес, эмоционалдык-экспрессивдик маанини туюндурууда, макал-лакаптар элибиздин эстетикалык кабыл алуусунда кыргыз жана түрк тилдериндеги чоң окшоштуктарды көрсөтүп турат.

2. Учкул сөздөрдө эмоционалдык - экспрессивдик маани

Тарыхтан бүгүнкү күнгө чейин түрдүү мааниде же мазмунда таанылган, адамдардын айткандарын, тажрыйбасын, пикирин ошол темага болгон сезимин билдирген учкул сөздөрдө да эмоциялык-экспрессивдик маани орун алган. Төмөндө бериле турган мисалдар аз да болсо айтылгандарды тастыктайт деген ойдобуз.

М.:

Кызматчым жөндөмдүү, таланттуу болсо, каталарымды түздөгөн устатым болот. (Гёте) (мактоо, тилек) - (оң баа)

"Uşağım dahi olsa, hatalarımı düzelten efendim olur." (Goethe) (dilek/esenlikli)

Же унчукпа, же болбосо керектүү нерселерди сүйлө. (Ахтагфе) (жемелөө) - (терс баа)

"Ya sus ya da susmaktan daha değerli şeyler söyle." (Phtagore) (azarlama/esenliksiz)

Жалганды чечмейинче, чындыкка ашыкпа! (жинденүү) - (терс баа)

Yalani söktür atmadan, gerçeği dikmeye çalışma! (Cenap Ş.) (kızma/esenlikli)

Баарыбыз күлкүбүздү (каткырыгыбызды) көз жашыбыз менен төлөйбүз. (Пеяме Сафа) (бушаймандык, коркуу) - (терс баа)

Hepimiz gülmelerimizi, göz yaşımızla ödeyeseğiz. (korku/esenliksiz)

Эч бир адам колуна бир бала көтөргөн эне сыяктуу ыйык же бир канча балдардын арасындагы эне сыяктуу урматтоого татыктуу эмес. (Гёте) (мактоо) - (оң баа)

Higbir insan kollarında bir gocuk tutan anne kadar gekici ve birkag gocuk arasındaki anne kadar, saygiya layik olsun. (*Goethe*) (*byme/esenlikli*) Бул дүйнөдө ким калат?

Булбул конгон тал калат...(Куйручуктан) (Мидин минткен экен.243) (арман - lizilntii)

Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да эмоционалдык - экспрессивдик маанини туюундурууда дүйнөлүк учкул сөздөрдөн да кенен пайдаланылат.

Адабияттар:

1. Ахматов, Т., Давлетов, С., Иманалиев С., Сартбаев, К. Тил илимине киришуу. -Ф., 65- бет.
2. Закиров, С., Кыргыз элинин макал-лакаптары. - Фрунзе, 1962.
3. Asim, Aksoy, O., Atasozleri ve Deyimleri SozliigU, Istanbul, 1988.

Рецензент: филол. и.д., профессор Усубалиев Б.Ш.
